

## ГРАЂЕВИНЕ И ГРАЂЕВИНАРИ СРБИЈЕ ОД 1790 до 1839 ГОДИНЕ

**Увод.** Пре извесног времена, у једној пригодној студији о уметности из доба Првог српског устанка,<sup>1)</sup> изнели смо и нешто сачуваног материјала о грађевинарској делатности у некадањем Београдском пашалкуму од Свиштовског мира до пропasti Карађорђеве Србије. Сматрали смо, — а тако мислимо и данас, — да су архитектура и сликарство у тим велиkim и тешким годинама били скоро једини знаци културног живота. Због тога смо, — у току даљих истраживања, — проширили не само документацију о грађевинарима пред устанак и за време устанка, већ и о грађевинарима за време прве владе кнеза Милоша Обреновића, а то ће рећи за време оног значајног раздобља када се је од домаће, традиционалне архитектуре прелазило на западњачку. Већ ово је довољан разлог да обратимо пажњу на наше старе грађевине и њихове творце. Међутим, ако се има на уму да се овај процес одвија у току изванредно тешких борби за национално ослобођење, под немогућим економским условима, онда ће десетак немара, које засада познајемо, претстављати нешто више него један низ имена у нашој ликовној прошлости. Осим тога, усудићемо се да кажемо да су ти људи, упркос културној изолацији под Османлијама и своме недовољном, искључиво занатском образовању, били даровити уметници, и да би понека од њихових грађевина, — Конак кнегиње Јубице, на пример, или Топчидерски конак, или Конак господара Јеврема у Шапцу (да је неком срећом остао сачуван), — могла да послужи као пример лепоте и чистоће стила. Одаћемо им заслужену част ако додамо да су они били способни и за такве неочекиване подвиге као што су рестаурације великих средњевековних споменика: Студенице, Каленића, Манасије или Раванице. За нас је то само један доказ више да су предања остала жива не само у областима сликарства или књижевности, већ и код оних ликовних дисциплина које су биле условљене знатним материјалним средствима. То значи да је потреба за културним уздизањем надајачала тешко економско стање народа, и да је произилазила из најдубљих осећања заједнице. Такве жртве су несумњично добар знак и за уметнике и за њивову клијентелу, те ће

1) Ликовна култура Карађорђевог времена, Историски гласник 1—2 (1951), 59—71.

један кратак преглед грађевинарске делатности за педесет најтежих и најлепших година обновљене Србије показати колико су напори Ка-рађорђевих и Милошевих неимара (и наше жеље да то документујемо) били оправдани.

**При кораци.** Познато је већ да је обнова грађевинарства потекла из области религиозне архитектуре. То су били први, у исто време и најтежи кораци. Подизање и одржавање црквених грађевина претстављало је за наш народ под Турцима један од највећих напора. Османлије нису радо гледале на односе између цркве и народа. Не само из религиозних разлога, већ и због тога што је црква била једино жариште културног живота и што се око ње одвијао целокупан тадањи јавни живот раје: скупови, сабори, састанци народних старешина. Из тих је разлога било потребно за сваку, па и најмању поправку цркве или црквених зграда тражити сагласност власти, док је за подизање или оправку великих црквених грађевина требало имати одобрење везира, или самог султана. Управо ти разлози који су руководили Турке да заузму непријатељски став према подизању или рестаурацији црквених грађевина, ти исти разлози нагонили су њихове поданике да буду што упорнији у својим настојањима. Коришћена је свака, па и она најмање повољна прилика у политичким збијањима или у ратним сукобима, да се оправи неки оштећен или запуштен манастир, нека срушена или спаљена црква. Тако су, на пример, између Пожаревачког и Београдског мира (1718—1739) извршене рестаурације манастира Манасије и Раванице и живописан манастир Враћевшица. Па чак и после несрећног Београдског мира и укидања патријаршије пронађени су путеви и средства да се обнове манастир Каленић (1766) и манастир Јошаница (1786).<sup>2)</sup>

Догађаји са краја XVIII века доносе извесне промене у расположењу Турака према подизању црквених грађевина. То се осећа већ после Кучук-Кајнарџиског мира, али само за цркве на територији Влашке, Молдавије и Грчке. За Србе у Београдском пашалуку олакшање ће доћи тек после Свиштовског мира. И то у прави час, јер је у току аустро-турског рата 1788—1791, дошло до најтежих разарања које су икада српски црквени споменици доживели. На основу сведочанства једног савременика, Хаци-Рувима Ненадовића, само у Београдској и Ваљевској нахији изгорело је и разорено, 1788 године, пет манастира и седам цркава, међу њима манастири Боговађа, Ђелије и Докмир.<sup>3)</sup> По рачуну једног нашег историчара, број попаљених и порушених црквених грађевина у Београдском пашалуку износио је седамнаест.<sup>4)</sup> Међутим, већ после пада Београда у руке Аустријанаца и првих преговора о миру између Бече и Порте, рушилачки бес Турака је уминуо. И не само то; прилике су се биле толико поправиле, да је народ већ могао мислити на обнову свега онога што је било порушено или попаљено. Већ у току 1790 године обновљен је манастир Криваја у близини Шапца.<sup>5)</sup> Том ћемо приликом срести и име извођача ових радова, неимара Михаила Петровића. Можда је његов брат, или син,

2) Ј. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, бр. 2642, 2355, 2699, 2281—2, 3667.

3) Ј. Стојановић, н. д., бр. 3601.

4) Др Д. Пантелић, *Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791—1794*, Београд 1927, 153.

5) *Археолошки споменици и налазишта у Србији*, I, Западна Србија, Београд 1953, 121.

неимар Игњат Петровић, који подиже идуће, 1791 године, цркву у селу Миличинци код Осечине.<sup>6)</sup> Те исте године јавља се још један неимар, по имену Сотир, који је обновио цркву манастира Светог Романа.<sup>7)</sup> После Свиштовског мира, и амнистије за Србе који су се борили на страни Аустријанаца, а у вези са првим јаничарским немирима у Пашалуку, турске су власти постале још широкогрудије. Тако је дошло до повећање активности на пољу грађевинарства, па је, средином 1792 године, кнез Алекса Ненадовић, мада не нарочито омиљен код Турака због учествовања у рату на страни Аустрије, обновио цркву у Бранковини.<sup>8)</sup> У исто је време, поред неколико мањих цркава, обновљен и манастир Памбуковица код Уба.<sup>9)</sup> Ускоро затим, толеранција Турака према овој активности добила је и своју законску форму.

**Слобода градње.** Заводећи нови поредак у најосетљивијој тачки царства, у Београдском пашалуку, Порта је у току 1793 година дала начелно одобрење раји да подиже цркве и црквене грађевине. Прота Матија каже у својим „Мемоарима“: „Цркве и манастири стари почну се оправљати и изнова градити, давши само 500 гроша везиру за изун“.<sup>10)</sup> Ускоро није био потребан ни везиров „изун“, јер је султановим ферманом, објављеним 16. фебруара 1794, дата слобода подизања цркава било у ком месту пашалука.<sup>11)</sup> Не треба сумњати да су Срби умели да се користе овим повластицама. Први то чине Милован и Никола Грбовић из околине Ваљева, потоње војводе из Првога устанка, који обнављају из темеља, у току 1793 године, манастир Крчмар.<sup>12)</sup> Исте је године завршена и обнова манастира Рајиновца,<sup>13)</sup> а вероватно и обнова манастира Ђелије, јер су оборкнезови Ваљевске нахије тражили од митрополита Стратимировића да се врате црквене утвари, пренете за време рата у Аустрију, како би манастирска црква могла да служи.<sup>14)</sup>

После фермана процес изградње и рестаурација се убрзава. Хаци-Рувим Ненадовић завршава обнову свога манастира Боговађе. Мајстори су били из Сарајева, а њихов старешина, неимар Атанасије, био је и сам ктитор манастира и умро у њему.<sup>15)</sup> Те су исте године мештани села Гуче отпочели изградњу своје лепе и велике цркве.<sup>16)</sup> Та је црква доцније, у време пада Карађорђеве Србије, била срушена од Турака, па су мештани подигли нову 1831 године. Идуће, 1795 године, подигнута је црква у селу Брезовицу код Аранђеловца,<sup>17)</sup> за коју постоји предање да је првобитно била саграђена од деспота Ђурђа Бранковића. Затим је Хаци-Мелентије Стефановић, доцнији војвода соколски, почeo да обнавља манастир Рачу на Дрини.<sup>18)</sup> И поред царског фермана, Хаци-Мелентије је за обнову манастира израдио, приликом хачилука у Јерусалим, посебан ферман. На пример Рачана угледали су

6) Исто, 155.

7) Ј. Стојановић, н. д., бр. 3632.

8) Археолошки споменици и налазишта, 127.

9) Исто, 149.

10) М. Ненадовић, *Мемоари*, Библ. срп. писаца, Београд (1931), 25.

11) Др. Д. Пантелић, н. д., 146.

12) Археолошки споменици и налазишта, 123.

13) Ј. Стојановић, н. д., бр. 3656.

14) Др. Д. Пантелић, н. д., 154.

15) Ј. Стојановић, н. д., бр. 3684.

16) Исто, бр. 3724.

17) Исто, бр. 3688, 3689.

18) Исто, бр. 3700.

се и калуђери манастира Вольавче. Уз помоћ мајстора Џинџара из Охрида, они су из основе саградили манастирску цркву, ширу и лепшу него што је пре тога била. Домаћи мајстори, Осаћани, били су употребљени за зидање ћелија.<sup>19)</sup> Године 1796 обновљена је црква у Брбовцу,<sup>20)</sup> године 1798 подигао је калуђер Јоаким Курлага манастир Клисуру на Моравици,<sup>21)</sup> а Хаџи-Герасим Ђорђевић манастир у селу Моравцима под Рудником.<sup>22)</sup> Међутим, највећи грађевинарски подухват наведене године била је оправка манастира Студенице, која је трајала до средине 1799.<sup>23)</sup> За ову оправку био је издјестован ферман из Цариграда и бурунтија босанског везира Мустафа-паше. Ктитор ове оправке био је Хаџи-Јован Вуковић, трговац из Сарајева, па се може претпоставити да су и мајстори били, као у Боговађи, из истог краја. Најзад, као последња црквена грађевина која је подигнута ове године, — у сенци борби против Пазван-оглуа, — помиње се манастир у Криваји,<sup>24)</sup> онај исти који је обнављан још у току 1790.

**Карађорђево доба.** Плодних десет година после Свиштвовског мира биле су прекидане ратовањем против Пазван-оглуа и побуном јаничара. За то време је, сасвим природно, пажња народа и народних старешина била уперена на догађаје који су обећавали не само разне политичке и економске олакшице од стране Турака, већ и извесне одређене наде на неку врсту националне слободе. Када су дахије онемогућиле мирну еволуцију кнежинске аутономије, и кад је, после сече кнезова, дошло до оружаног сукоба између Срба и Турака, питање обнове и подизања црквених грађевина добило је сасвим други вид. Устаници су ово питање чврсто повезали са својим политичко-економским захтевима, па је слобода подизања и обнове цркава била заступљена у свима преговорима са Турцима: као 4 тачка у преговорима са Бећир-пашом 1804; као 7 тачка услова за мир, упућених султану са скупштине у Пећанима, 1805; као 5 тачка у Ичковом миру од 1806.

Независно од ових и оваквих захтева према Турцима, устаници су у свима ослобођеним крајевима, без обзира на тешкоће у људству и материјалу, наставили ранију грађевинарску делатност. Већ 1805 године, Милан Обреновић и Никола Милићевић Луњевица обнављају из темеља манастир Вујан, некадањи Обровин, који је запустио још крајем XVI века.<sup>25)</sup> Једнобродна црква, масивна и подељена у три травеја, са уздужним полуобличастим сводом и високим звоником, чије приземље служи као нартекс, може да посведочи да су устанички неимари били вешти и способни градитељи. Доцније је у том манастиру био сахрањен војвода Лазар Мутап. Већ идуће, 1806 године, ресавски обор-кнез Милија Здравковић приступа рестаурацији манастира Манасије.<sup>26)</sup> Подухват веома смео, јер је задужбина деспота Стефана Лазаревића била у веома рђавом стању, па ће доцније да обрати на њу пажњу и сам Карађорђе.

19) Исто, бр. 3720.

20) Исто, бр. 3708.

21) Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији*, II, Београд 1902, I.

22) Љ. Стојановић, н. д., бр. 3739.

23) Др. Влад. Р. Петковић, *Манастир Студеница*, Београд 1924, 12.

24) М. В. Милићевић, *Манастири у Србији*, Гласник СУД XXI, 88.

25) Исто, 63.

26) Љ. Стојановић, н. д., бр. 3834.

За народним старешинама поводи се и народ. Пароси Јован и Љука Кнежевић подижу са својим парохијанима, 1807 године, цркву у селу Горчиће.<sup>27)</sup> Идуће године верници обнављају манастир Годовик,<sup>28)</sup> а године 1809 становници села Вртиглаве дижу сеоску цркву о свом трошку.<sup>29)</sup> Ова се приљежност верника најбоље види у години 1811, када је народ обновио три манастира, Николе,<sup>30)</sup> Преображење у Каблару<sup>31)</sup> и Телије.<sup>32)</sup> Најзад, те исте године, војвода мачвански, Стојан Чупић, обновио је цркву у своме селу Ноћају.<sup>33)</sup>

Међутим, најревноснији критор цркава и манастира, — као што треба очекивати, — био је сам Карађорђе. По временском редоследу, он се прво јавља као заштитник манастира Манасије, кога, на његов трошак, оправља 1810 године мајстор Живадин.<sup>34)</sup> Те је исте године, отприлике, Карађорђе оправљао и манастир Раваницу, како нас бар уверавају Каниц и Ј. Веселић.<sup>35)</sup> Затим, те исте године, Карађорђе обнавља цркву у Поречу,<sup>36)</sup> да би одмах почетком идуће, 1811 године, започео најобимније грађевинарске радове у ослобођеној Србији, по-дизање цркве и утврђења у Тополи. Црква, која и данас постоји, била је завршена крајем те године. Међутим, са изградњом утврђења није ишло тако глатко. Прво је, у току 1812 године, Карађорђе подигао свој конак (Сл. 1). Колико се из Карађорђевог деловодног протокола може разабрати, изгледа да је неимар ове грађевине био Цена, Цинцарин из села Бискупа, Рамске нахије. Њега је Карађорђе јуна месецда, у јеку изградње конака, послао на осам дана породици у село, на „вилајет“, па да се опет врати у Тополу.<sup>37)</sup> Из истог извора сазнајemo да су велики део радова изводили мајстори из Осата у североисточној Босни, чувени као дрводеље.

Већ од почетка трагичне 1813 године, Карађорђе, предосећајући развитак догађаја, жури са изградњом свога утврђења у Тополи. Он пише на све стране својим војводама, тражећи да му пошаљу што већи број мајстора, и зидара, и дрводеља, и цигљаре и кречаре. То је била читава једна мобилизација грађевинара на територији ослобођене Србије, на основу које смо сазнали имена најбољих и најцењенијих неимара тога времена. Чини нам се да је главни извођач радова на тополском утврђењу био неимар Андреја (кога Карађорђе назива и Арсенијем), а који, по свој прилици, није нико други већ неимар Андрија Сотировић, који се јавља и доцније, после Другог устанка. Већ од маја 1813, Карађорђе пожурује своје сараднике да му што пре пошаљу зидарске мајсторе и неимаре. Пре тога је, крајем фебруара, наредио Ужичком магистрату да сакупи све неимаре из нахије и да их хитно пошаље, са потребним алатом, у Тополу.<sup>38)</sup> То ће исто затражити почетком маја од војводе Радована Грбовића из Ваљева.<sup>39)</sup> Кра-

27) Исто, бр. 208.

28) Ј. Вујић, н. д., I, 217.

29) Исто, II, 52.

30) Ј. Стојановић, н. д., бр. 3886.

31) Исто, бр. 3885.

32) Ј. Вујић, н. д., II, 41.

33) Ј. Стојановић, н. д., бр. 3924.

34) Исто, бр. 3878.

35) Др Влад. Р. Петковић, *Манастир Раваница*, Београд 1922, 19.

36) О. Д. фон Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1900, 85.

37) *Деловодни протокол Карађорђа Петровића*, Београд 1848, 17.

38) Исто, 90.

39) Исто, 154.

јем марта и почетком маја наредио је да се из Београда и Крагујевца пошаљу сви мајстори који праве цигљу, а затим је таквог једног мајстора затражио и од генерала Червенке из Земуна.<sup>40)</sup> После мобилизације свих зидарских и дрводељских мајстора из Београда, Ужица, Крагујевца, Ваљева и Смедерева, Кађорђе је почeo да позива поједине истакнуте неимаре, који треба да руководе радовима на изграђивању утврђења. Обратио се војводи Вулу Илићу за неимара Ђуру Гогу, војводи Станоју Главашу за неимара Арсенија, Совјету у Београду за неимара Саву Перишића, војводи Илији Чарапићу за неимара Димитрија (Сотировића).<sup>41)</sup> Нема сумње да су ове енергичне мере Кађорђеве уродиле добрым плодом, јер већ средином месеца јула Кађорђе распушта мобилисане мајсторе. Тако, например, шаље мајсторе из Ваљевске нахије војводи Радовану Грбовићу и препоручује му „како тамо дођу, да их одма истера на војску, како се спреме“.<sup>42)</sup> Нажалост, труд ових неимара-војника није био дугог века; пораз од 1813 године уништио је и тополско утврђење и многе друге грађевине.

На крају, можда не би било незанимљиво навести, на основу једног савременог извора, како су мајстори-грађевинари били плаћени од Кађорђа и његових савременика. Сами мајстори имали су дневно без хране 50 парара, са храном 30 парара, док су надничари имали 25 парара.<sup>43)</sup>

**Добра кнеза Милоша.** Раздобље између Првог и Другог устанка донело је још један талас разарања. Он је био, у исто време, и последњи. Народ се сналази већ првих дана по завршетку устанка под Милошем. Испрва скромно, са оним незнатним средствима која су се могла прикупити непосредно после олује која је протутњала над бившим Београдским пашалуком. У селу Цветановцима, на пример, већ средином 1815, прота Стојан Идић подиже са својим парохијанима једну сасвим малу цркву од дрвета.<sup>44)</sup> У селу Врелу, мештани подижу нову цркву, на месту старе, разорене 1813, од плетера.<sup>45)</sup> Затим, идуће године, 1817, народ оправља и покрива манастир Никоље.<sup>46)</sup> У то време је подигнута и црква у селу Раброву, нешто угледнија и од бољег материјала него претходне.<sup>47)</sup>

Затим долази година 1818, која значи осетан напредак, могло би се рећи скок у изградњи црквених грађевина. Овога пута се као ктиптори јављају црквени великодостојници или народне старешине, а те године ступа на позорницу и сам кнез Милош. Од тога тренутка он ће бити покретач целокупне грађевинарске активности, како на подизању црквених тако и на подизању световних грађевина. Година 1818 почиње с темељном обновом манастира Сретења у Овчару. Обнову је извршио јеромонах Никифор Максимовић, доцнији владика ужички.<sup>48)</sup> Кнез соколске нахије, Петар Васић, подиже цркву у селу Буковици, а Јован Симић Бобовац, кнез Ваљевске нахије, цркву у селу Каме-

40) Исто, 115, 155, 159.

41) Исто, 115, 164, 165.

42) Исто, 211.

43) Исто, 126.

44) Ј. Вујић, н. д., II, 53; Љ. Стојановић, н. д., бр. 3945.

45) Ј. Вујић, н. д., 64.

46) Исто, 133.

47) Исто, I, 80.

48) М. Милићевић, н. д., 81.

ници.<sup>49)</sup> Ове исте године, пре него што се буде појавио кнезевски ктитор Милош Обреновић, народ подиже цркве у селу Тијању, Осечини и Петњици.<sup>50)</sup> Ова последња, пре тога два пута рушена и паљена од Турака, била је, по речима Јоакима Вујића „прекрасна, от камена, ново сазидана церква“. Ни остале из ове године нису биле мање лепе и угледне, што се може протумачити да су се економске прилике тако поправиле, да је народ могао да одвоји много више средстава за грађење. У таквом расположењу наступа кнез Милош који са својом целокупном породицом (са женом, децом, браћом и сином Миланом Обреновићем, Христифором) подиже велиелепну цркву у Јагодини.<sup>51)</sup>

Узимајући 1818 годину као годину од које почиње нагли полет у грађевинарској делатности, ми бисмо у овом поглављу изнели, у временском редоследу, све оне црквене грађевине које су подизали кнез, претставници цркве или народ, а чије неимаре засада још не знамо. Тако је године 1819 оправљан манастир Благовештење Рудничко (код Страгара),<sup>52)</sup> црква у селу Белеушу код Ужица, чији је ктитор био кнез Јован Мићић,<sup>53)</sup> подигнута црква у Пожаревцу (ктитор кнез Милош),<sup>54)</sup> и обновљен манастир Љубостиња, трудом јеромонаха Арсенија Стефановића.<sup>55)</sup>

У години 1820, Јован Мићић обнавља цркву села Стапара,<sup>56)</sup> јереј Филип Радуловић подиже цркву (дрвену) села Горобиља,<sup>57)</sup> а јереј Софроније Поповић обнавља манастир Рибницу и подиже нову пристрату. Трошак је поднео кнез Рака Тешић из Мионице.<sup>58)</sup>

У години 1821, кнез Јован Мићић подиже цркву села Сирогојна,<sup>59)</sup> становници Уба код Ваљева нову велику градску цркву,<sup>60)</sup> а кнез Милош подиже цркве у Рипњу и Сибници.<sup>61)</sup>

Година 1822 донела је само нову цркву у селу Котражу,<sup>62)</sup> док је 1823 утолико богатија што кнез Милош врши обимну рестаурацију манастира Каленића.<sup>63)</sup> У току године 1824, кнез Милош са браћом и кнезом Потерске кнежине, Марком Штигарцем, подиже цркву у селу Накучанима;<sup>64)</sup> затим кнез подиже цркву у Кисељеву,<sup>65)</sup> и помаже општину у Палежу, доцнијем Обреновцу, да се сазида нова камена црква.<sup>66)</sup> Затим су житељи Параћина и околине обновили манастир Свете Петке.<sup>67)</sup>

49) Ј. Вујић, н. д., II, 31, 36.

50) Исто, I, 208; II, 33, 37.

51) Ј. Стојановић, н. д., 3976.

52) Исто, бр. 3994.

53) Исто, бр. 3993.

54) Ј. Вујић, н. д., I, 50.

55) М. Ђ. Милићевић, н. д., 42.

56) Ј. Вујић, н. д., II, 16.

57) Исто, I, 216.

58) Ј. Стојановић, н. д., бр. 4008.

59) Исто, бр. 4016.

60) Исто, бр. 4019.

61) М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, II, Београд 1898, 250.

62) Ј. Вујић, н. д., I, 209.

63) Ј. Стојановић, н. д., бр. 4030.

64) Исто, бр. 4035.

65) М. Петровић, н. д., II, 320.

66) Ј. Вујић, н. д., II, 61.

67) М. Ђ. Милићевић, н. д., 93.

У години 1825, кнез Милош подиже ћелије манастира Враћевшице, за спомен својој матери Вишњи,<sup>68)</sup> а његов брат, господар Јеврем, цркву у Ваљеву.<sup>69)</sup> У грађевине, настале током ове године, убројајемо цркве села Јабучја,<sup>70)</sup> села Својдруга,<sup>71)</sup> (обе од дрвета), затим конаке манастира Тумана,<sup>72)</sup> цркву села Влаштељице,<sup>73)</sup> цркву села Ласца,<sup>74)</sup> цркву некадашњег манастира Рајца код села Засавице<sup>75)</sup> и манастир Грабовац, који је несрећне 1813 године био сравњен са земљом.<sup>76)</sup>

Године 1827 господар Јеврем почeo је да подиже велику цркву у Шапцу.<sup>77)</sup> Затим се грађевинарска делатност изван градова проређујe, па имамо тек 1831 нову цркву у Гучи,<sup>78)</sup> коју је, заједно са црквом у селу Остружници, почeo да диже кнез Милош.<sup>79)</sup> Године 1833, кнез подиже цркве у Кушљеву, Рибнику<sup>80)</sup> и Селевцу код Сmedereva.<sup>81)</sup> Године 1834, Јован Обреновић преправља цамију у Чачку „да буде црква као што је некада била“,<sup>82)</sup> а године 1835, браћа Стојан и Алекса Симић, кнежевски совјетници, обновљају манастир Наупару.<sup>83)</sup> И најзад, године 1836, кнез Милош обилно помаже рестаурацију манастира Драче.<sup>84)</sup> У цркве, обновљене или подигнуте од кнеза Милоша током његове прве владе, убројајемо цркву села Доња Буковина, манастир Пустину, цркву села Богатића (заједно са братом Јевремом), цркву села Глоговца (некадању задужбину кнеза Симе Катића) и цркву у Ноћају, коју је, као што смо већ видели, већ једном обновљао Стојан Чупић.<sup>85)</sup> То би, отприлике, били досада познати подаци о изградњи цркава и манастира од стране мајстора чија имена још не знамо. Међутим, постоји већи број неимара и дунђера, и то оних најбољих, који су нам, захваљујући кнежевској администрацији и својој заиста обимној делатности, остали у извесној мери познати. Неки од њих већ су нам оставили своје име, па и понеко своје дело, још из доба Првога устанка, па и пре тога. Они ћe се јавити и у Србији кнеза Милоша, где ћe, заједно са својим млађим еснафлијама, да сачињавају један импозантан број градитеља; импозантан за оно време и за могућности оног времена.

**Неимари и дунђери.** Видели смо како је Карађорђе прибавао крајњим мерама да би изишао на крај са недовољним бројем зидарских мајстора и дунђера. Није било ништа боље ни под

68) Љ. Стојановић, н. д., бр. 4041.

69) Ј. Вујић, н. д., II, 43.

70) Исто, 61.

71) Исто, 28.

72) Љ. Стојановић, н. д., бр. 4045.

73) Ј. Вујић, н. д., I, 208.

74) Исто, 193.

75) Исто, II, 86.

76) Исто, 63.

77) Исто, 97.

78) Исто, I, 210.

79) М. Петровић, н. д., III, 325.

80) Исто, 379.

81) Исто, 367.

82) Тих. Р. Ђорђевић, Прилози за историју еснафа у Србији, Срп. Етнографски Зборник СКА 33, Београд 1925, 51.

83) М. Ђ. Милићевић, н. д., 39.

84) М. Петровић, н. д., II, 933.

85) Ј. Вујић, н. д., II, 35, 39, 80, 81—2, 87.

кнезом Милошем. Нагла активност на пољу грађевинарства, која је настала чим су се прилике после Другог устанка қако-тако средиле, указала је на чињеницу да грађевинарских мајстора још увек није било у довољном броју. Тим пре, што су сви бољи и познатији неимари или дунђери долазили из крајева ван територије бившег Београдског пашалука. Најбољи дунђери били су Осаћани из Босне, а неимари углавном из Херцеговине, Старог Влаха и Македоније. Један део познатих градитеља припадао је Цинцарима из долине Неретве или око Охрида, и они су преко зиме одлазили својим кућама, „на вилајет“. Карађорђе је био приморан да врши мобилизацију зидара; кнез Милош је био исто тако енергичан. Документа Кнежеве канцеларије пуна су грозничавих кнежевих комбинација са зидарима и дунђерима, које он непрестано шаље из Београда у унутрашњост, или их повлачи из унутрашњости у Београд и Крагујевац. Још 1820 године, он шаље један већи број зидара и дунђера, преко Петра Цукића и Народне канцеларије, из Београда у Крагујевац, који почиње да се изграђује.<sup>86)</sup> Године 1823 господар Јован хитно тражи мајсторе да крече нову пожаревачку цркву, а кнез му шаље неколико мајстора Немаца.<sup>87)</sup> које је позвао из Земуна. Затим кнез пише Васи Поповићу у Чачак да унајми мајсторе кречаре из Рудничке или Ужичке нахије за цркву у Караванцу (Краљеву), јер су Цинцари кречари толико запослени да траже врло високе цене.<sup>88)</sup> Кад је кнез Вуле Илић почeo да зида свој конак у Поречу, била је таква несташица зидара, да је кнез Милош хитно тражио од господара Јована у Пожаревцу да пошаље неколико мајстора у Пореч.<sup>89)</sup> Око Пореча ће бити трке и 1829 године, кад је Стефан Стефановић-Тенка замолио кнеза да му хитно пошаље зидарске мајсторе да оправе напуклу цркву. Помоћ је и овога пута дошла из Пожаревца, од стране Стефана Пазарца, који је, опет, појајмio неколико зидарских мајстора од кнеза Ресавца из Свилајница.<sup>90)</sup> Муке је са зидарима имао Тенка и доцније, окo 1831—32, за време изграђивања Доњег Милановца. Ново насеље подизали су углавном зидари и дунђери Цинцари.<sup>91)</sup> Пожаревац, изгледа, није оскудевао у зидарима; међутим, кад је кнез Коца Марковић преузeo изградњу пожаревачке цркве и цркве манастира Рукомије, он је преклињао кнеза да му што пре пошаље још 15 мајстора дунђера.<sup>92)</sup> Затим, године 1834, криза у градитељству прелази у Београд, који се нагло подиже. Упркос обимним пословима, мајстори се жале на мале плате, и то углавном зидари Цинцари. Кнежев надзорни „архитекта“, Хаџи-Никола Живковић одредио је нове наднице које се нису много свиделе зидарима, па је кнез, преко својих извршних органа затражио списак свих зидарских и дунђерских дружина које се тренутно налазе у Београду. Из овога драгоценог документа видимо да су се, у току најживље изградње Београда, у њему налазили следећи градитељи: од зидара, Јања Михаиловић са 30 радника, Дамјан Марков са 17 радника, Симон Кршит са 5 радника, Марко Димовић са 5 радника, Наум Ко-стић Манастирлија са 11 радника, Коста Трпче са 8 радника, Андреја

86) Државна Архива у Београду (ДАБ), Кнежева Канцеларија, Кнежев Конак 1820, бр. 23, 32.

87) Тих. Р. Ворђевић, н. д., 15—6.

88) Исто, 16.

89) Исто, 28.

90) ДАБ, Кн. Канц., Нахија Пожаревачка 1829, бр. 38.

91) Тих. Р. Ворђевић, н. д., 47.

92) Исто.

Хуце са 12 радника, Димитрије Сотир са 15 радника, Никола Ђорђевић са 25 радника, Секула Марковић са 14 радника, Јован Клењанин са 16 радника. Од дунђера: Београдски дунђери, на челу Михаило Ниншића и 33 радника; рекалије дунђери, на челу Никола Рекалија и 14 радника; шабачки дунђери, на челу Димитрије Грк и 11 радника; ваљевски дунђери, на челу мајстор Никола и 12 радника; пироћански дунђери, на челу Ђоро Божиновић и 8 радника; Нишлије дунђери, на челу Антоније Јованов и 7 радника; друга група пироћанских дунђера, на челу Вељко Младенов и 27 радника и, на крају, друга група београдских дунђера, на челу Мита Глуви и 2 радника. Другу групу зидарских мајстора сачињавали су Наум Димитров са 6 радника, Тане Марковић са 3 радника, Анђелко Иван-Ђоса са 3 радника, Ђорђе Констić са 11 радника (ови су вадили и секли камен) и Божко Јадранин са 5 радника.<sup>93)</sup> Из овог лепог броја зидарских и дунђерских мајстора видимо да су зидари још увек пореклом са Југа, углавном Македонци и Цинцари, док међу дунђерима преовлађују домаће снаге, скоро без Осаћана.

Убрзана изградња Србије и несташница стручњака за ту врсту послла подигла је њихову цену, па ћемо ускоро видети знатан прилив сезонских радника и печалбара из јужних крајева. Марта 1836 пише Вучић-Перишић из Београда кнезу у Крагујевац: „Данас је дошла једна тајфа зидара из Охрида са 20 друга. Они кажу да су пре њих и друге тајфе за овамо пълле, но да су се задржале у Крушевцу и по прочим паланкама у нашем пределу, а овде ће имати послла да их је и двеста“.<sup>94)</sup> Да су се одговорне власти по унутрашњости отимале око грађевинских радника сведочи Исправник Неготинског округа који извештава Совјет да никако није могао да пронађе зидарске мајсторе који би дошли у Београд ради грађења „народног зданија“ (Државног савета који је у то доба почeo да се гради): „окром што њих десетину из Аријантлука има који зидарски посао разумевају, но они су већ овде посао предузели“.<sup>95)</sup>

Било је тешкоћа не само са људима већ и са материјалом. Јер, кад се тицало важнијих грађевинских објеката у Београду или неком већем месту у унутрашњости, кнез Милош је био спреман да, силом или милом, изврши концентрацију најбољих зидарских мајстора или дунђера. Што се тиче радне снаге за грубље, нестручне послове — копање темеља, рашчишћавање шута, превоз креча, камена или опека — кнез је имао обичај да диже хајку на Цигане или да нареди кулук по капетанијама. „У том раду“, каже Вук у једном свом писму, „народ из околних села учествовао је толико што је секao и превозио грађу за све што је кнез градио у Београду, а Београђани су у новцу нешто плаћали“.<sup>96)</sup> Што се зидарског алата тиче, ево шта нам о томе саопштава један савременик: „Онда није било што се данас каже, малтер-кастна, већ се је малтер носио у текнета, копанкама и карлицама, и одма изучивао на зидове. Ни колица није било, нити су употребљавана при зидању, него тезгере. А камен је највише ношен на леђима а цигле на раменима. Шафоља ни гвоздених лопата није такође било, него дрвене, а малтер је мешан мотикама“.<sup>97)</sup> Иначе, метални зидарски

93) Исто, 54—7.

94) Исто, 54.

95) Исто, 61.

96) Годишњица Николе Чупића, књ. XV, 3.

97) Сретен Л. П., Путовање по Новој Србији, Нови Сад 1879, 62.

алат набављан је из Земуна. Больа чамова јапија купована је из Липове код Арада,<sup>98)</sup>) док се обична грађа секла у Соколској нахији па спуштана Дрином према Београду. Даске, нарочито боље, за под или таванице, набављане су из Крањске.<sup>99)</sup> Што се песка тиче; он је обично узиман са обала река, ако га је било. За изградњу Београда песак су носили са малог спруда на ушћу испред саме тврђаве. Кад је, 1834, почело зидање Ђумрукане, први пут је за извлачење воде за малтер или гашење креча употребљен шмрк са пумпом.<sup>100)</sup> Дотле су тај посао обављале сакације.

Што се камена тиче, београдски неимари набављали су га из не-посредне близине. У почетку са Таш-мајдана, а доцније се бољи камен вадио из мајдана код села Лештана, а лошији, за грубљу употребу, из мајдана код села Вишњице.<sup>101)</sup> Тај камен, изгледа, уживао је известан углед, јер је, 1836, старешина фрањевачког манастира у Земуну, отац Фаустин, молио кнеза да од овога материјала назида торањ своје цркве.<sup>102)</sup> Гвожђе је набављано из Аустрије. Почетком 1834, кнез Милош је преко Цветка Рајовића направио уговор о лиферацији гвожђа са Емануелом Зако, трговцем из Панчева.<sup>103)</sup> Цигље за зидање Београда куповане су, као и метал, из Земуна. Марта 1836, кнез је наредио да се направи уговор са цигљарем из Земуна, Јозефом Гсбертом, за милион комада цигљи, по 5 форинти и 36 крајџара за сваку хиљаду. У исто време је чуварни кнез проговарао са цигљарем из Панчева, Ставром Сотиrom, да набави стручне раднике и подигне циглану негде у околини Београда, јер би тада свака хиљада државу само 17 цванцика.<sup>104)</sup> Не знамо да ли је Ставра Сотир остварио кнезеву замисао, али свакако да јесте, јер је 1839 Совјет наредио да се алат циљане, која је у међувремену подигнута у Шапцу, преда „правитељственој“ цигљани код Београда.<sup>105)</sup>

Остаје још да кажемо да је столарске радове за зграде у Београду изводио неки Шмит Старији, вероватно из Земуна. Међутим, у Топчидерском конаку и на Кунибертовој кули, столар је био неки Ђорђе, који је 1834 прешао кнезу у Крагујевац. Ортак овога Ђорђа, столар Димитрије Ерчић, преузео је, после Топчидерског конака и Кунибертове куле, самосталне столарске радове на Ђумрукани.<sup>106)</sup>

Нема сумње да је иницијатор свих ових послова, кнез Милош, био врло задовољан домаћим снагама и материјалом, јер нам је познато да је он за изградњу свога имања у Влашкој слао из Србије и мајсторе и грађу.<sup>107)</sup>

**Изградња Београда под кнезом Милошем.** Сви озбиљни напори око изградње Београда морају се, без икакве резерве, ставити у заслугу кнезу Милошу. У својим урбанистичким подухватима, кнез је био растрзан честим мењањем престоница.

98) ДАБ, Кн. Канц., Кн. Конак 1834, бр. 15.

99) На истом месту, бр. 20.

100) Сретен Ј. П., и. д., 63.

101) ДАБ, Кн. Канц., Кн. Конак 1834, бр. 158, 163.

102) ДАБ, Кн. Канц., Црква и Свештенство 1836.

103) ДАБ, Кн. Канц., Кн. Конак 1834, бр. 23.

104) ДАБ, Кн. Канц., Кн. Конак 1836, бр. 16.

105) ДАБ, Збирка Мите Петровића, кут. VII, бр. 91.

106) ДАБ, Кн. Канц., Кн. Конак 1834, бр. 163.

107) Вукова преписка, књ. II, Београд, 1908, 656.

Почео је да изграђује Београд, па је препао на Пожаревац, па се затим устремио на Крагујевац. Међутим, у свим овим колебањима може се назрети известан метод. До утврђивања свога кнезевског достојанства, кнез Милош је нагињао домаћој, аутохтоној, „источњачкој“ архитектури. У том су стилу подизани готово сви његови конаки у Београду, Пожаревцу, Крагујевцу, као и конаци његових сарадника. Већ од 1835, кнез напушта локалне балканске стилове и мајсторе и обраћа се, нарочито при подизању јавних државних грађевина, западњачким схватњима и западњачки оријентисаним грађевинарима. Он је имао здраво осећање за дух времена, и, маколико да се у својој унутрашњој политици показао као деспот и конзервативац, у архитектури је без двоумљења тражио савремено и ново. Најважније је, међутим, то што је кнез имао страст за грађењем и што је на том подручју остао увек активан и радознао. Један од првих странаца који је пропутовао младу кнезевину Србију, фон Пирх, био је изневађен када је кнез, после свечаног ручка у свом пожаревачком конаку, појахао коња и отишао у један оближњи манастир да прегледа неку нову грађевину коју је наредио да се подигне.<sup>108)</sup> Обративши пажњу на ову врсту кнезеве делатности, Пирх је донео следећи закључак: „Што се тиче грађевина, то се, — и оне које су за њега, и оне за околину му, — и цркве, од којих је многе подигао за ово неколико времена, и школе, зидaju по његовим упутствима: све су скромне, чисте, заoko погодне“.<sup>109)</sup>

Знамо из анегдота, које увек садрже и аутентичног материјала, да је кнез Милош био скоро драстичан у својим грађевинарским подухватима. Он је одређивао неимарима величину зграде и број просторија, и будно је настојао да се његове жеље спроведу до таччина. Како није могао да одвоји довољно времена за лични надзор, он је установио звање „бина-емина“, надзорника грађевина, на које је постављао само веома поверљиве личности. Дуго времена је дужност „бина-емина“ вршио Тома Вучић-Перишић. Он је оправдао кнезево поверење; међутим, легендаран у својој строгости и педантерији, Вучић-Перишић је могао да врши надзор само над домаћим неимарима, занатлијама и печалбарима, над којима је био у стању да употреби и злоупотреби своја неограничена овлашћења. Од тренутка кад је кнез прешао на изградњу по западњачком узору и кад је био приморан да употреби школоване архитекте, Вучићева је улога била одиграна. Кнез је потражио његовог заменика у личности управника града Београда, Цветка Рајовића, али је убрзо схватио да је положај једног таквог надзорника чисто административне природе, па је функцију „бина-емина“ поделио на двоје: на личност која ће бити његов претставник и на личност која ће надзиравати у име државе. Прву је дужност примио кнезев ранији стручни саветник „хаци-неимар“ Никола Живковић, а другу Цветко Рајовић. Ускоро се испоставило да први није имао довољно техничког знања за савремену архитектуру, а други да нема довољно времена. Тада је кнез Милош, једном одлуком од маја 1834, поставио Марка Богдановића за надзорника изградње државних зграда, а Лазара Поповића за писара и рачуновођу „при истом надзиранију“. Стручан надзор имао је да врши државни архитекта.

108) О. д. фон Пирх, н. д., 62.

109) Исто, 63.

Надзорник државне изградње имао је следеће дужности:

- 1) Да се јапија, која је потребна, на место доноси, да не би мајстори за њом чекали и дангубити морали. Грађа пак да никошто не стоји у води, већ одма да се тури на витао;
- 2) Тако исто да се стара за сваки други материјал, који је нуждан, да се и за њим не би дангубило;
- 3) Дужан је над мајсторима надзирати, да они свој посао својски, совјесно и приљежно раде;
- 4) Старати се за посленике, који ће бити потребни, да их набави и да их у послу као што треба придржава. Пандура колико му затреба да узме из Окружја београдског, и да их употреби;
- 5) Вообще у сваком случају, што би му помоћ требовала, дужан је на суд окружја и вароши београдске обраћати се;
- 6) Лазар пак Поповић обвезан је све тачно писати што год при грађењу реченога зданија требовало буде, особито што се рачуна тиче, макар под коим именом ови долазили, дужан је њи точно и совјесно водити;
- 7) У случају неисправности они обожица стоје сваки у свом послу под одговором.<sup>110)</sup>

Са оваквом организацијом надзора, кнез Милош је кренуо у супрет обимним грађевинарским плановима. Остало је само да се попуни место државног „инцилира“. Кнез је настојао преко свога конзула Панте Хаци-Стојилова да најми неког школованог архитекту из Беча. Средином или крајем 1834 године био је ангажован Франц Јанке, пореклом Словак.<sup>111)</sup> Идуће, 1835 године, Јанке је био послан натраг у Беч да извади пасош и да набави инжењерске инструменте. Нешто мало затим у Србију је дошао још један инжењер, барон Кордон.<sup>112)</sup> Тешкоћа је била једино у томе што су и Јанке и Кордон били грађевински инжењери, а не архитекте, па је кнез морао и даље да се ослања на домаће снаге, или на архитекте- занатлије из Земуна или Панчева. Такво је стање остало у наследство кнезу Михаилу, који је, 1840 године, затражио преко руског конзула Вашченка једног школованог архитекту и неколико зидарских мајстора.<sup>113)</sup> Међутим, ова „архитектонска“ криза убрзо је решена доласком архитекте Јована Бугарског, а, нешто доцније, и архитекте Константина Радотића.

Пре него што је приступио плану обимнијег изграђивања Београда, кнез Милош је сматрао као корисно да изврши регулацију вароши. С пролећа 1830, Петар Цукић је оточео просецање и калдрмисање једне улице од Варош-капије до Палилуле. Том је приликом секао истурене плацеве, рушио страћаре а увученим плацевима додавао земљиште. Београдски везир је оштро протестовао код кнеза, јер за ове радове није постојала бурунтија.<sup>114)</sup> Други урбанистички потез кнезев била је регулација и калдрмисање улице од Сава-капије до новог кнезевог конака (Конака кн. Љубице). Цветко Рајовић је дошао на идеју да за просецање улице и калдрмисање ангажује материјално све оне трговце који тим путем возе свој еспап. Тако су они најмилији кириције да носе камен за калдрмисање из Топчидера. За калдрми-

110) ДАБ, Кн. Канц., Кн. Конак 1834, бр. 59.

111) На истом месту, бр. 15.

112) Исто, 1835, бр. 57.

113) ДАБ, Министарство спољних послова 1840, Ф. I, бр. 68.

114) ДАБ, Кн. Канц., Београдска Полиција 1830, бр. 9.

сање је био најмљен неимар Дамјан Марков са својом тајфом.<sup>115)</sup> То је било почетком 1831 а у јесен те исте године, Цветко Рајовић је извршио просецање и калдрмишање треће варошке „артерије“: од Сава-капије до Ђумрукане.<sup>116)</sup> Можда није незанимљиво новести да је калдрмишање коштало 1 грош по стамболовском аршину.

Видећи ову необичну активност на изграђивању српског дела вароши, везир је одлучио да оправи град, бедеме и конаке, па је затражио од кнеза мајсторе-зидаре. Кнез је одувожачио до 1837 године, па је молбу одбио са изговором да су му зидари преко потребни.<sup>117)</sup> Заиста и јесу били. Одабравши Сава-малу као крај најповољнији за изграђивање управног и трговачког средишта Београда, кнез је наредио, почетком 1837 године, да занатлије не граде своје дућане на том делу Београда већ да изиђу на крагујевачки друм, према Батал-џамији; тамо где је он већ иселио барутције и туфегџије.<sup>118)</sup> А да би Сава-малу, — уствари њен доњи део, — осигурао од честих поплава Саве, кнез је наредио државном „инцилиру“ Јанкеу да изгради насып на Сави и да регулише њену десну обалу. Одмах затим, Јанке је добио за дужност да регулише све улице на Сава-мали и да их припреми за калдрмишање.<sup>119)</sup> На том је простору, припреманом од 1830 године, кнез извршио најобимнији део свога плана за изграђивање Београда, како у домаћем, тако и у савременом, западњачком стилу. Та се изградња може грубо поделити на два дела: на изградњу кнежевих приватних зграда, конака, и на подизање зграда за поједине државне установе, као што су Државни Савет, болнице, касарне, итд.

**Кнежеви конаци.** Свој први и најстарији конак подигао је кнез Милош у Београду, на месту где је сада зграда Патријаршије. Ту су још увек стајали темељи некадашњег митрополитског двора, који је подигао митрополит Мојсије Петровић, а који су разрушили Турци после Београдског мира 1739. У запуштеним и у коров обраслим подрумима некадање митрополије, машта ондашњих грађана видела је и подрум у коме су Турци одрали Кађорђеву главу пре него што ће да је пошаљу у Цариград. Кнез Милош није био човек кога узнемираша рђава савест и наредио је да се управо на том месту, поред старе Саборне цркве, на темељима некадањег велепуног двора београдских митрополита, подигне његов конак. Кулучари су рапчили темељ. Конак је добио да изгради неимар мајстор Веселин, који је, у то доба, уживавао глас најбољег зидарског мајстора. Мајстор Веселин је за тако репрезентативан објекат, као што је дворац владајућег кнеза, изabrao за сараднике најбоље зидарске мајсторе тога времена, неимара Пешу и немира Милисава Буљугију, док је кречарске радове извршио Италијан Антоније, стручњак за штукатуру. Конак није био ни нарочито велика ни нарочито репрезентативна грађевина. Кнез није никада ни станововао у њему, јер није марио за непосредну близину Турака на калемегданској тврђави. У том конаку је столовао управник града, дејствовала Народна канцеларија и делио правду Народни суд. Конак је био завршен 27 сеп-

115) Исто, 1811, бр. 8.

116) Исто, бр. 28.

117) ДАВ, Кн. Канц., Кн. Конак 1837, бр. 24

118) На истом месту, бр. 42.

119) На истом месту, бр. 149, 150.

тембра исте године а коштао је 37.543 гроша.<sup>120)</sup> Можда неће бити не-занимљиво додати да су конак моловали, по сндашњем обичају, два најистакнутија сликара тога времена, Јеремија Поповић и Симо Рафајловић. Забележено је чак и то да су ексере и осталу гвожђурију за овај дворац набавили Риста и Димитрије Крагујевчани.

Не знамо како је изгледао овај кнежев конак, јер је неколико година доцније био срушен да начини место новом кнежевом конаку, познатом данас под именом Конак књегиње Љубице. Међутим, сачуван је изглед другог једног кнежевог конака који је подигао исти неимар, конака у Пожаревцу. (Сл. 2). Ову је лепу и складну зграду у „балканском“ стилу, која својим мирним линијама потсећа мало на ампир, подигао мајстор Веселин у току 1827. године.<sup>121)</sup> Мајстор Веселин је и овога пута изабрао угледне сараднике, неимаре Николу Борђевића и Анђелку Ивана-Ћосу. У неимарска дела мајстора Веселина спада и обнова цркве у Шаторњи из 1828., која је коштала 4.500 гроша,<sup>122)</sup> и зидање цркве у Шетоњама, коју је подигао 1829. године, у друштву угледног неимара из Ваљева, Милутина Гођевца.<sup>123)</sup>

Са зидањем првог кнежевог конака у Београду треба повезати и градњу Ичкове куће или, како су је још звали, Томине кафане, која данас постоји под именом Кафана код знака питања. Њу је средином 1820 почeo да диже кнежев „базрjan-баша“ Наум Ичко. И он је морао да рашичи темеље некадањих зграда око старе митрополије, и да откупи суседни плац од удовице некога Анастаса Живковића из Земуна. Не зна се ко је ову кућу зидао, али, како је то учињено у исто време када је мајстор Веселин подизао кнежев конак на десетину метара даље, и како је новац за изградњу дао сам кнез, не остаје нам ништа друго већ да претпоставимо да је неимар и ове куће мајстор Веселин, или један од његових сарадника, неимар Пеша или Милисав Буљугија.

С пролећа 1829. године, кнез је одлучио да у непосредној близини свога београдског конака подигне један нов конак, већи и репрезентативнији. Средином месеца маја разваљен је стари конак и на његовим темељима отпочео изградња новога. Том приликом је угашена велика количина креча, како за нови конак, тако и за манастир Раковицу, који је почeo да се подиже у исто време.<sup>124)</sup> Повезаност ових грађевина није случајна. Ускоро се показало да су подруми срушеног конака оронули, и да не могу да послуже за подруме новог конака док се не поправе. Крајем јуна грађење је одмакло, али је било потребно много више камена него што су мајстори предвидели, па је управник београдске полиције, Петар Цукић, предложио кнезу да се најме Цинцири да ваде камен из Таш-мајдана. Већ ујесен исте године исплаћено је Хади-Николи Живковићу, кнежевом техничком надзорнику, 20.132 гроша, „на име обрачуна“ за нову зграду.<sup>125)</sup> Са уређењем и моловањем зграде било је готово тек крајем 1831. године.<sup>126)</sup> (Сл. 3).

120) ДАБ, Поклони и откупли, кут. V, бр. 112.

121) М. Петровић, н. д., III, 207.

122) Исто, 244.

123) Исто, 544.

124) ДАБ, Кн. Канц., Београдска Полиција 1829., бр. 20.

125) Исто, бр. 24.

126) ДАБ, Збирка Мите Петровића, кут. XXVIII, бр. 64.

127) ДАБ, Кн. Канц., Београдски Суд 1831., бр. 88.

Поставља се питање аутора ове лепе грађевине. Усвојено је мишљење да је њу пројектовао и подигао Хаци-Никола Живковић, кнез „хаци-неимар“, који је, као неимар по занату, вршио технички надзор над многим грађевинама. Ми ћемо се доцније осврнути на ову личност која се данас сматра као званични кнез Милошев архитекта. Чини нам се, међутим, да не постоји ни један сигуран доказ да је он неимар Конака кнегиње Јубице. Он је само примио новац да, у име кнеза, изврши, као зналац тих послова, коначан обрачун са мајсторима, као што је то чинио и код грађевина чији су нам аутори сасвим сигурно познати. Конак кнегиње Јубице подизан је упоредо с рестаурацијом манастира Раковице и подизањем манастирских конака. Ове је радове изводио најдаровитији и најзапосленији неимар из доба кнеза Милоша, Јања Михаиловић или Јања Мали, како га је кнез звао. Јања је, годину или две доцније, подигао и кнежев конак у Топчидеру, који је, за разлику од Конака кнегиње Јубице, имао да послужи као лична кнежевска резиденција. Видећемо доцније да је неимар Јања, сам или у друштву свога сарадника, неимара Николе Ђорђевића, подизао и обнављао све оне црквене грађевине за које је кнез био нарочито заинтересован. Конак у Топчидеру и Конак кнегиње Јубице имају много више заједничког него што доноси време или укус наручиоца. Зато ћемо остати при мишљењу да је аутор другог кнежевог конака у Београду онај исти који је био аутор и трећег.

Трећи свој конак у Београду подигао је кнез Милош у свом омиљеном Топчидеру. Он није волео близину Турака и сматрао је да је доволјно што на домак калемегданских топова, као залог своје оданости султану, оставља своју породицу. Изабравши погодно место у долини Топчидерске реке, кнез је издао налог својим подручним органима да ту подигну један велики и репрезентативан конак и крај њега дворску капелу. Овај су посао добили Јања Михаиловић и његов сарадник Никола Ђорђевић, популарно звани Јања Мали и Никола Цинцарин. Са темељима Топчидерског конака почето је крајем марта 1831, а после две године исплаћено је мајсторима, Јањи и Николи, 63.819 гроша, од којих је 57.839 гроша износио рачун за сам конак а остатак за споредне зграде.<sup>128)</sup> Конак је био сасвим готов тек крајем 1835, када је совјетник Алекса Симић јавио кнезу: „Конак је у поретку, само што се мраз све као звездице, уфатио по шареној соби, по дувару и по тавану, и по свим вратима куд год је моловано, а тако и по контрафама, и напољу и у соби шареној, а на тавану до диване (у којој је насликан циклус слика из кнежевог живота, који још и данас постоји. Пр. п.), у ћоски и у оџаклији није се уфатило, вальда је овамо фарба без олаја, а онамо с олајем. Ођу да потражим каквог молера да видим шта ћемо да радимо с мразом, да се не покваре фигуре, а може бити да им неће ништа шкодити“.<sup>129)</sup>

Кад је конак већ био под кровом, Јања и Никола почели су, јула 1832, да копају темеље за придворну капелу, данашњу Топчидерску цркву. Ми смо већ у једном тексту изнели све оно што се засада зна о току зидање те лепе цркве,<sup>130)</sup> и овде ћемо поновити само то да је грађење било завршено крајем откобра 1834 и да је неимарима било исплаћено 73.047 гроша.

128) М. Петровић, и. д., I, 761.

129) ДАБ, Кн. Канц., Кн. Конак 1835, бр. 152.

130) М. Коларин, Топчидерска црква, њени градитељи, њени сликари, Зборник радова Народног музеја у Београду, I, Београд 1958, 335—9.

Са конаком и црквом у Топчидеру може се рећи да је закључено раздобље кнез Милошевог зидања у традиционалном схватању. У исто време, то је завршетак грађења кнежевих конака и почетак рада на подизању јавних државних зграда.

**Државне установе, дворац и Саборна црква.** Прва грађевина у Београду, изведена у западњачком „стилу“, била је Царинарница или Ђумрукана на Сави. Планове за ову зграду, која је нехатом срушена после Другог светског рата, израдио је тадањи управник београдске полиције, Цветко Рајовић. Он је, као одговор на кнежеву жељу да се код пристаништа, у близини Сава-капије, подигне зграда за ђумрук, упутио кнезу планове „које смо скрпили“, како каже у пропратном писму, „као неуки, само смо ово у виду имали, бина добра и сигурна да буде. Магазе на сводове обезбеђене од ватре; горњи бој комодан и по данашњом потреби расположен; на горњем боју биће дувари дебели на једну циглу“.<sup>131)</sup> Кнез се одмах сложио с планом зграде, и она је дата у извођење неимару Николи Ђорђевићу. Зграда је била завршена крајем идуће, 1835 године, и коштала је 294.742 гроша.<sup>132)</sup> Нас могу да изненаде неочекиване архитектонске способности београдског шефа полиције; међутим, има више него једне индиције да је Рајовићевом плану кумовао Франц Јанке, државни „инцилир“, који је у то доба, под руководством Рајовићевим, вршио регулацију десне обале Саве и просецао улице у доњем делу Сава-мале. У прилог ове сарадње говори и то што Ђумрукана, својом основом и својом фасадом са галеријом на сводове, потсећа на аустријске царинске или војне зграде дуж обале Дунава. Мало затим, Рајовић је задужио Београд још једном „европском“ зградом, својом кућом коју је подигао на почетку данашње Узун-миркове, улице, према Калемегдану. Доцније је ту била београдска Реалка. Ова зграда, која још и сада постоји у скоро неизмењеном виду, подигнута је у класицистичком стилу, са редом античких стубова на фасади. Уверени смо да је Франц Јанке још једном сарађивао са својим претпостављеним у државној служби.

У току 1835 године, кнез Милош је одлучио да подигне две ћеопходно потребне зграде, Народни совјет и касарну за команду београдског гарнизона. Он је жељео да се обе грађевине подигну на западњачки начин. Тиме су сви наци неимари и дунђери отпали, не само као извођачи, већ и као архитеkte. Кнез је био приморан да потражи једног школованог архитекту ван области отаџествених, балканских стилова. Избор је био пао на познатог „бау-мајстера“ из Панчева, Франца Тобија, који је у ту сврху био позван у Београд. Преговоре је водио Вучић-Перишић, па је најзад, 16. јуна 1835, био начињен уговор између Тобија и Кнежеве канцеларије, по коме је Тоби, са титулом „мајстора-архитекте“, ступио у државну службу са годишњом платом од 600 талира.<sup>133)</sup> Тоби је имао за дужност да прави планове за државне зграде и да врши надзор над изградњом истих. Био је, осим тога, обавезан да узме за помоћнике домаће неимаре, како би се и они научили западњачком начину зидања. За извођача нових државних зграда био је ангажован „мауер-мајстор“ Хенгстер из Земуна.<sup>134)</sup>

131) ДАБ, Кн. Канц., Кн. Конак 1834, бр. 45.

132) М. Петровић, и. д., I, 762.

133) ДАБ, Кн. Канц., Кн. Конак 1835, бр. 81.

134) Исто, бр. 57.

У таквом саставу, кнез је почeo са изградњом Народног совјета и Касарне на Сава-мали. Обе су зграде биле започете средином јуна 1835, и обе завршene већ крајем исте године.<sup>135)</sup> Веза између кнеза и архитекте био је сам Вучић-Перишић, који је, приликом организовања радова на копању темеља, довлачењу грађе и набавци материјала, показао своју уобичајену брзину и сировост. Зграда Народног совјета била је подигнута у некадањој Абациској чаршији (данас улица Народног фронта), па је доцније претворена у Вишу женску школу. Тоби и Хенгстер имали су тешкоћа приликом копања темеља, јер је земљиште било подводно и склоно клизању, али је кнез упорно инсистирао да се радови наставе и Вучић је то умео да спроведе. Касарна је била подигнута у данашњој улици Кнеза Милоша, испред зграде Генералштаба. Много доцније, 1920. године, била је преправљена за Народну скупштину. Не знамо колико је зграда Народног совјета коштала; међутим, за Касарну, кад је крајем 1836 била сасвим завршена, било је исплаћено 388.000 гроша.<sup>136)</sup>

После овога, кнез је одлучио да подигне још две зграде, Болницу на Палилули, и дворац за свог наследника у Сава-мали. План за болницу, или, како су је онда називали, „шпитал“, начинио је такође Франц Тоби. Међутим, практични кнез није био задовољан њиме. Ставио је сасвим умесну примедбу да болничка кухиња треба да буде изван зграде саме болнице. Овај га је нехат архитекте толико разљутио да је раскинуо уговор са Тобијем и затражио од Вучића да нађе другог архитекту. Вучић као да није умео да иде даље од Панчева; он је плавне болнице поверио панчевачком „мауер-мајстору“ Валентину, који је био прихваћен и од кнеза.<sup>137)</sup> Болница је била завршена октобра исте године.

Франц Тоби је имао још један грех пред кнезом. Још 1835 године, кнез је био наумио да у свом омиљеном крају Београда, на Сава-мали, подигне један репрезентативан дворац са европским изгледом. Избор је пао на простор изнад Тобличке глијаџе, тамо где је доцније подигнуто Министарство финансија. Кнез је желео да нови дворац има најмање 24 собе, међу којима ће бити и дворане за седнице и свечане пријеме. Планови су били поверени Тобију. Међутим, овај задатак је, изгледа, превазилазио стваралачке могућности панчевачког „мауер-мајстора“. Кнез никако није био задовољан предложеним планом, па је, преко Алексе Симића, затражио да тај план поправи или преради Франц Јанке.<sup>138)</sup> Опрезни Јанке је одбио да се упусти у један овакав подухват, изговарајући се да је сувише заузет радовима на регулацији Саве и уређењу савамалских улица. Онда је Симић писао у Пешту и Темишвар. У међувремену је водио преговоре и са мајстором Валентином из Панчева. То је било у току 1836 године. У пролеће 1837 Вучић је најзад нашао архитекту највеће зграде тадашње кнежевине Србије. Он није, по своме обичају, ни овога пута ишао даље од Панчева;<sup>139)</sup> нови архитекта није био нико други него млади Константин Радотић, који је доцније, за време Александра Карађорђевића, постати званичан архитекта кнежевине.

Радови су већ били далеко одмакли кад је нови архитекта стигао. Зидање је завршено већ средином исте године, па је кнез послао

135) М. Петровић, и. д., I, 762.

136) ДАБ, Кн. Канц., Кн. Конак 1837, бр. 27, 40.

137) ДАБ, Кн. Канц., Кн. Конак 1836, бр. 19.

138) ДАБ, Кн. Канц., Кн. Конак 1837, бр. 31.

кнегиљу Љубиду да изабере место за хамам (који је и данас сачуван) и мутвак. После тога је план за кров на дворцу поверен Јовану Груберу, мајстору из Земуна, који је за свој рад добио 2.200 талира.<sup>139)</sup> Све браварске радове на згради, укључујући ту и ограду са лепом капијом од кованог гвожђа, извео је мајстор Алтон, такође из Земуна.<sup>140)</sup> Ограда је била завршена у лето 1838, а цео дворац, са молерским и фарбарским радовима, октобра исте године. Трошкови су изнели 152.729 гроша, од тога 142.484 за саму зграду а 10.245 за уређење парка и споредних просторија.<sup>141)</sup>

Са овом зградом, могло би се рећи, била је завршена грађевинарска делатност кнеза Милоша у Београду. Јер највећи његов подухват у том смислу, подизање Саборне цркве, прешао је у наследство кнезу Михаилу и Александру Карађорђевићу. Стара црква је била у тако дерутном стању, да је кнез Милош већ 1831 године одлучио да је оправи. Црквена се општина обратила панчевачким мајсторима, и они су затражили 2.300 талира, и још 300 талира за раднике и материјал.<sup>142)</sup> Кнезу се учинило да је ова сума врло велика па је одложио оправку за идућу годину. Тако је то ишло из године у годину, па је најзад, 1836 године, митрополит Петар Јовановић упутио апел Совету да се црква већ једном оправи, или, што је још боље, сруши па подигне нова. Совет је био више расположен за оправку, али, ако треба да се руши, да се израда планова повери Францу Јанкеу и барону Кордону, а прорачун трошкова око рушења и зидања мајстору Хенгстеру из Земуна, па да се на основу тог материјала позове на лицитацију више мајстора из „Цесарије“. Кнез је прихватио мишљење Совета и стара Саборна црква била је срушена већ у августу исте године. Рушење је извршио мајстор Хенгстер за суму од 2500 талира. На лицитацију за подизање нове цркве пријавило се неколико „мауер-мајстора“ из Панчева, Земуна и Новог Сада.<sup>143)</sup> Међутим, све су то били Немци, па је митрополит Јовановић предлагао кнезу да се за ову православну богомольју узме неки „наш инжинир“. То је могло да се спроведе тек идуће године, кад је Константин Радотић прешао из Панчева у Београд да доврши дворац на Сава-мали. И тако је те, 1837 године, 14 маја, начињен уговор са мајсторима из Панчева за грађење Саборне цркве за суму од 31.000 форинти у сребру. Црква је имала бити завршена за три године.<sup>144)</sup> За надзорнике изградње Совет је предложио митрополита, члана Исправничества Николу Капетановића и кмета београдске општине Ристу Јовановића. Доцније, у току 1838 и 1839 године, кнез је избацио Капетановића а поставио Вучића-Перишића. Црква је била доведена под кров тек 1841 године. У току радова, Совет је донео одлуку да се цркви поклони 50.000 форинти, а доцније су додали још 15.000. Ту су већ били урачунати трошкови око израде и сликања иконостаса.

Тако је кнез Милош, у једном заиста монументалном стилу, завршио свој део изградње Београда. (Сл. 4).

139) Исто, бр. 40.

140) Исто, бр. 60.

141) М. Петровић, н. д., I, 761.

142) ДАБ, Кн. Канц., Црква и Свештенство 1831.

143) На истом месту, 1836.

144) На истом месту, 1837.

**Неимар Милутин Гођевац.** За своје грађевинарске подухвате по унутрашњости кнежевине, кнез Милош је бирао најбоље и најпознатије мајсторе. Међу прве, које он ангажује на почетку своје владавине, стоји неимар Милутин Гођевац. Пореклом из Босне, Гођевац прелази у Србију одмах после Другог устанка и настањује се коначно у Ваљеву. Кнез Милош га је употребио за неколико својих значајних грађевинарских подухвата. У прве, хронолошки, иде темељита обнова манастира Боговаће, извршена 1816 године.<sup>145)</sup> Кнез је приложио 14.000 гроша, суму врло велику за то време, и за ондашње прилике. Радови су били обимни; Гођевац је имао 80 мајстора. Лепа и велика Гођевчева црква имала је три кубета и једно, како с усхићењем каже Јоаким Вујић „особито прекрасно артифицијелно начињено предворје“.<sup>146)</sup>

Затим је Гођевац подигао, 1819 године, цркву Савинац, у селу Шаранима под Рудником, једну од омиљених кнежевих задужбина. Доцније, 1860 године, кнез је обновио ову цркву, „за покој душе свое благопочивше супруге благовјерне књагиње србске Љубице“.<sup>147)</sup> За њу је М. В. Милићевић рекао: „На левом брегу речице Дичине, близу брда Рожња, на врло лепом месту, начинио је кнез Милош 1819 год. прекрасну цркву с кубетом од тесаног камена, као да је, што но веле, од сира срезана“.<sup>148)</sup> У исто време је Гођевац подигао, као кнежеву задужбину, нову камену цркву у Крагујевцу.<sup>149)</sup> Одмах затим, Гођевац је, на кнежеву заповест, кренуо да обнови манастир Чокешину. Кнезу се је, као ктитор, придружио и његов брат Јеврем. У почетку је Јеврем био у недоумици што се неимара тиче. Писао је априла 1820 кнезу: „За манастир Чокешину зидаре не знам где ћу наћи; из Немецке биће врло скучи, а друго сумњам хоће ли умети каменом зидати, јер тамо по већој части циглом зидaju. Мислио сам ове мајсторе са Савинца узети, али казаше ми да још са свим свршили нису“.<sup>150)</sup> Кнез му одмах одговара да узме одмах Гођевца са Савинца, јер „Савинац и Чокешина на срцу стоје, како једно и друго стоји“. Гођевац је оправдао кнежево поверење. Вујић је имао само речи дивљења за манастирску цркву са три куполе и једним малим торњем изнад припрате. Није му измакло из вида да су „архитектура и симетрија ове цркве сходне виду и цркве манастира Боговаће“.<sup>151)</sup> Званично, Чокешина је била обнављана до 1823. Гођевац је, међутим, на њој радио све до 1826. Затим је те године отпочео, а идуће, 1827, завршио цркву у Осијапоници код Смедерева.<sup>152)</sup> То су, у исто време, и последње вести које имамо о њему.

**Неимар Тодор Петровић** Јавља се 1821 године, када је, по наредби Јована Обреновића, подигао цркву у селу Добрињи.<sup>153)</sup> Ово је село родно место браће Обреновић, па нам се чини да су они извршили строг избор неимара који ће подићи добрињску цркву. Тодор је био вероватно из Пожаревца, јер га, средином 1822,

145) Ј. Стојановић, н. д., бр. 9069.

146) Ј. Вујић, н. д., II, 54.

147) Ј. Стојановић, н. д., бр. 4158.

148) М. В. Милићевић, Кнежевина Србија, Београд 1876, 318—9.

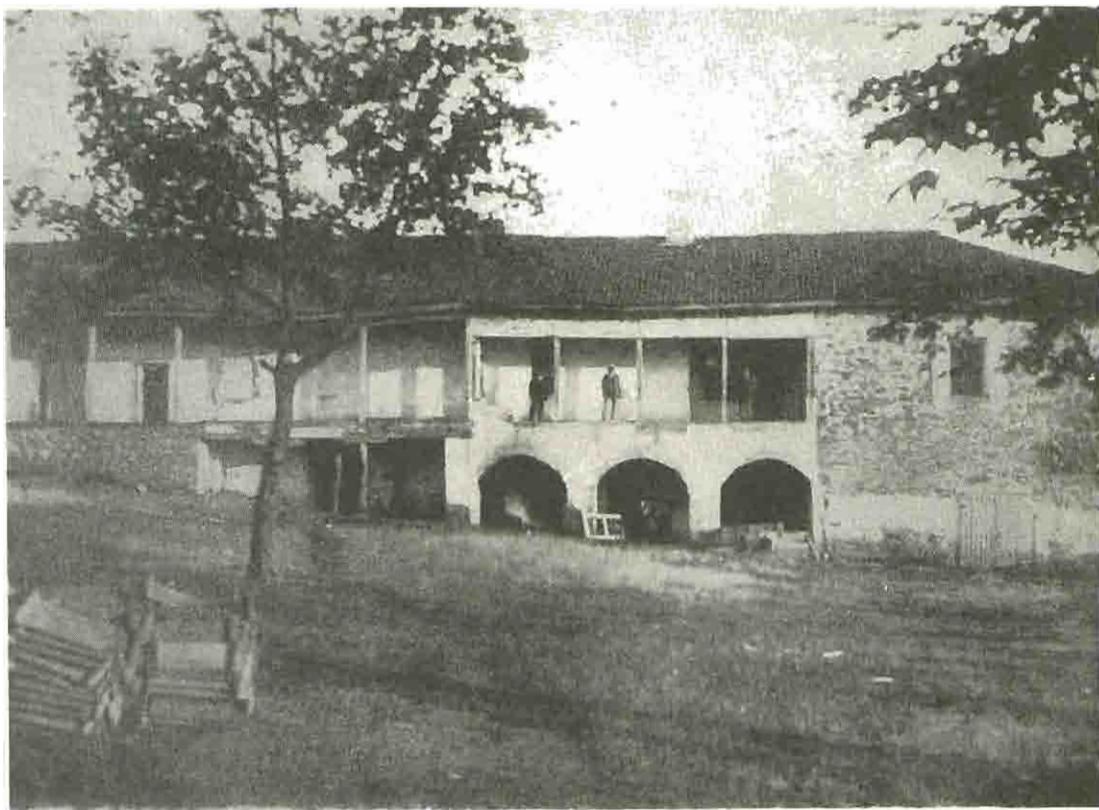
149) Тих. Р. Ворћевић, н. д., 5.

150) Исто, 5.

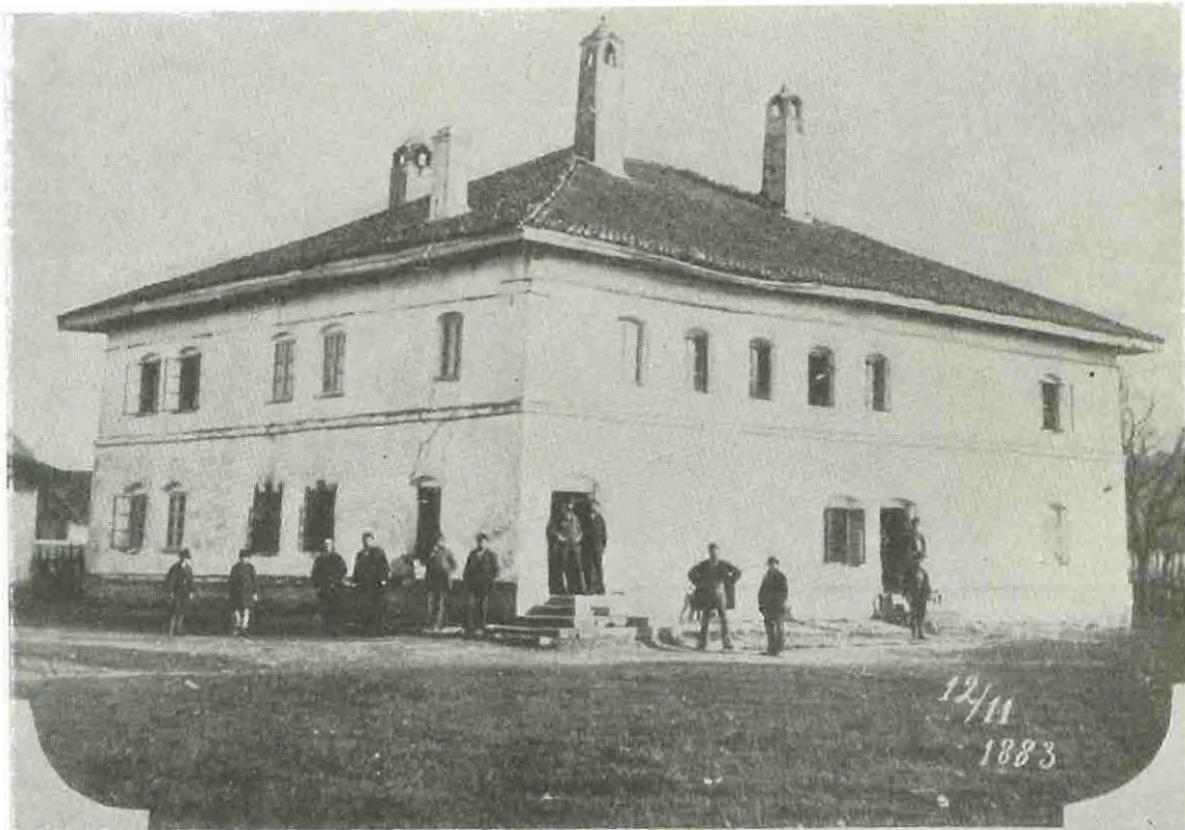
151) Ј. Вујић, н. д., II, 78.

152) М. Петровић, н. д., II, 358; III, 213.

153) ДАБ, Кн. Канц., Јован Обреновић 1816—31, бр. 19.



Сл. 1 Карађорђев конак у Тополи, подигнут 1812—13



Сл. 2 Конак кн. Милоша у Пожаревцу, подигао га 1827 неимар Веселин



Сл. 3 Конак кн. Љубише у Београду, подигнут 1829—30



Београд

Сл. 4 Београд из прве пол. XIX в. са зградама које је подигао кн. Милош од 1829 до 1839 год

кнез тражи од Јокеј Милосављевића да му хитно дође у Крагујевац да презида димњаке на конаку, оборене од ветра.<sup>154)</sup> Затим му је идуће, 1828 године, кнез издао пасош да оде да види цркву у Јарушици, па да после дође у Крагујевац и да се погоди за њену обнову.<sup>155)</sup> После овог задужења, 1824 године, Тодор је добио налог од кнеза да обнови из темеља Госпођин манастир код Добре, који лежи у рушевинама.<sup>156)</sup>

**Јања Михаиловић и Никола Ђорђевић.** Јања Мали и Никола Цинцарин били су, нема сумње, најзапосленији неимари за време прве владе кнеза Милоша, нарочито у раздобљу „балканског“ стила. Они су радили заједно, а такође и посебно; међутим, врло је тешко издвојити њихове улote и њихове заслуге. Они се јављају јеš 1824 године кад их је кнез Милета Радојковић, по наредби Милошевој, ангажовао да подигну Белу Цркву код Варварина.<sup>157)</sup> Затим је, средином 1824, Јања погодио обнову цркве у Караповцу (Краљеву) за суму од 7.000 гроша.<sup>158)</sup> За Вујића је то била прекрасна црква. Са таквим реномеом, Јања се исте године подухвата изградње нове цркве у Рибнику. Са њиме је овога пута и његов сарадник Никола. Црква у Рибнику била је завршена 1825 године, а органици одмах преузимају обнову манастира Рукомије код Пожаревца.<sup>159)</sup> После овога, Јања и Никола добијају тежак и одговоран задатак да из темеља обнове цркву манастира Раче на Дрини.<sup>160)</sup> Била је уговорена цена од 7.500 гроша. Лепа и складна рачанска црква била је завршена 1826 године, а Јања и Никола добијају да граде цркву у Свилајncу. Црква је била завршена октобра 1827; неимари су добили суму од 7.000 гроша.<sup>161)</sup>

После ових замашних, и на задовољство клијената извршених радова, Јања и Никола прелазе у Београд. Година 1829 је година њиховог неимарског триумфа. Они су ангажовани око изградње Конака кнегиње Љубице, а Јања, узгрев, преузима обнову цркве манастира Раковице и зидање манастирских конака.<sup>162)</sup> Док је Никола водио изградњу Конака кнегиње Љубице и цркве манастира Раковице, Јања је отишао до Ваљева и погодио обнову старе ваљевске цркве. И не само то, већ је имао храбости да за ваљевску цркву вади камен из Вишњице, уз нос кнезевих надзорника изградње.<sup>163)</sup> Видећемо доцније да је Јања, у једном сличном случају (приликом изградње топчидерског конака и цркве) за длаку избегао гњев старог Вучића-Перишића.

Највећи грађевинарски подухват Јање и Николе, настаје 1831, односно 1832 године, кад органи преузимају изградњу Топчидерског конака и кнезеве придворне цркве. Приликом завршетка ових радова, средином 1834 године, Јања и Никола преузели су изградњу цркви у Врчину и Сланцима. Јања је покушао да за нове послове пребаци 15 својих радника, каменорезаца, из Топчидера на нова градилишта, али

154) Тих. Р. Ђорђевић, н. д., 13.

155) Исто, 16.

156) Исто, 21.

157) М. Петровић н. д., II, 324; III, 95—6, 118.

158) Исто.

159) Исто, III, 127.

160) Исто, 170.

161) Исто, 213.

162) ДАБ, Кн. Канц., Београдска Полиција 1829, бр. 14.

163) Исто, бр. 4.

164) ДАБ, Кн. Канц., Кн. Конак 1834, бр. 82.

се је Вучић, по наредби кнежевој, оштро супротставио.<sup>164)</sup> Међутим, већ крајем исте године, неуморни Јања погађа оправку цркве у Зајечару.<sup>165)</sup> Најзанимљивије је то, да је оправку платио сам кнез. Делатност ових предузимљивих људи могло је да спречи само време, које је осудило традиционалан начин зидања на лагано изумирање. Са дослаком „бау-мајстора“ из Панчева и Земуна, Јања Мали и Никола Цинцарин били су немилосрдно напуштени од своје издашне клијентеле.

**Милисав Буљугија и Сава Перишић.** У пролеће 1823 године, Кнежева канцеларија издала је „два објављенија Буљугија Миросаву из Вранеша, Старовлашке нахије, неимару дуђерском, и Сави Перишићу из Нове Вароши исте нахије, неимару зидарском, да први са 17 друга, а други са 11 могу радити своје занате у нашем пајалку гдје год нађу послу и пошто се с ким ногде, без сваког препјастија“.<sup>166)</sup> Већ идуће године, Пајсије, игуман манастира Каленића, узима Буљугију да, на трошак кнеза Милоша, подигне нове манастирске ћелије.<sup>167)</sup> Не знамо шта је Сава Перишић радио, а то је несумњиво штета, јер он је вероватно онај исти неимар Сава из Нове Вароши, кога је Карађорђе позвао 1813 године са друштвом и алатом у Тополу.

**Неимар Пеша, Атанасије, Димитрије Сотир и Андрија Сотировић.** За неимара Пешу чујемо први пут кад га је кнез, у пролеће 1821 године, хитно позвао из Београда у Крагујевац, преко Петра Цукића.<sup>168)</sup> Можда за изградњу крагујевачког конака. Тај се кнежев позив поново и у пролеће идуће године. За неимара Пешу знамо и то да је учествовао, као сарадник мајстора Веселина у изградњи првог кнежевог конака у Београду.

Неимар Атанасије се помиње само у једном акту Кнежеве канцеларије из 1824 године, у коме стоји: „Писано зидару Атанасију у Београду да, по пријатију писма Господаревог, спреми се и са својим алатом овамо дође, ибо послови га амо, не само у Крагујевцу, но и на више места очекују“.<sup>169)</sup>

За неимара Димитрија Сотира знамо само то да је, 1837 године, градио и завршио нову цркву у Ваљеву.<sup>170)</sup> По цркви се може закључити да је Сотир био искусан и даровит мајstor. Међутим, ће знамо да ли се може закључити да је овај неимар идентичан с неимаром Сотиром који је извршио, 1791 године, обнову манастира Светог Романа, или с неимаром Дмитром, кога је Карађорђе затражио, 1813 године, од Илије Чарапића за своју тврђаву у Тополи. Под ово се нагађање може подвести и личност неимара Андрије Сотировића. Јер он може лако бити онај неимар Андрија, кога је исте године тражио Карађорђе од Станоја Главаша из Паланке. Њега је кнез Милош сматрао за вештог мајстора, и као таквог послao га је 1837 године да изврши обнову манастира Заове код Пожаревца.<sup>171)</sup> Цркву овога манастира подигао је Карађорђе, али је она 1813 године била тешко оштећена. Међутим, још је Вујић затекао остатке живописа на зидовима.

165) М. Петровић, н. д., III, 420.

166) Тих. Р. Ђорђевић, н. д., 14.

167) Исто, 23.

168) Исто, 7.

169) Исто, 23.

170) ДАВ, Кн. Канц., Црква и Свештенство 1837.

171) Тих. Р. Ђорђевић, н. д., 66, 69.

**Неимар Настас Ђорђевић и Никола Станковић.** Настас Ђорђевић, или Настас Цинцарин, подигао је 1834 године касарну у Пожаревцу,<sup>172)</sup> а 1835 године цркву<sup>173)</sup> у селу Грошици.<sup>174)</sup> Настано се затим у Горњем Милановцу, у коме је, 1860 године, приликом повратка кнеза Милоша на престо, подигао нову цркву, као кнежеву задужбину у спомен брата Милана.<sup>175)</sup> Међутим, у једном документу Совјета из 1844 године каже се да је неимар Настас извршио рестаурацију вишег манастира, између којих и рестаурацију Студенице и Враћевшице.<sup>176)</sup> Али, кад је то било, и у каквом обиму, није познато.

Никола Станковић је познат само утолико што га је Вучић, у јулу 1837 године, поставио за неимар-башу при изградњу карантине у Алексинцу.<sup>177)</sup>

**Антоније Талијан и неимари-страници.** Први странац, који се јавља међу градитељима у раздобљу које смо обухватили, јесте зидарски мајstor из Земуна, Јакоб Вајна, кога је, 1797 године, најмио београдски митрополит Методије да оправи Саборну цркву.<sup>178)</sup> За време Карађорђа таквих гостију није било; међутим, већ 1821 године, кнез Милош пише из Крагујевца Петру Џукићу у Београду „да би мауреру Мартину подвоз дали за довести фамилију и халат овамо“.<sup>179)</sup> Не знамо шта је радио тај „маурер“ Мартин, ни које је народности; уколико није био један од она четири зидарска мајстора, Италијана, које је кнез тражио 1823 године од Јована Михића.<sup>180)</sup> Двојица су од њих била у Чајетини, а двојица у Ужицу.

Један италијански зидар, по имену Антоније, био је веома запослен за време кнеза Милоша. Његова специјалност је крчење и рад у штуку. Његово се име често провлачи кроз кнежеву преписку. Например, 17. јула 1823: „Писано Антонију Талијану, зидару, у Сибници да похита са крчењем цркве сибничке, а после да дође до Господара, имаће и у конаку Господареву доста послана, а и друге две цркве стоје готове к крчењу“; 2. јула 1824: „Писано Антонију зидару у Јагодину да, по пријатију писма овог, узме алат свој и дође у Крагојевац конак кречити“; 7. јуна 1824: „Писано мајстору Антонију, зидару, Италијану у Јагодини: будући да је Господар овде почeo један конак зидати и рад имати штокатор, а не, по овим обичајима, таван. Тога ради њему препоручено да дође амо, по пријатију писма овог, само да покаже како ваља, пак ће после ови сами мајстори моћи радити таков“.<sup>181)</sup> У рачунским књигама кнеза Милоша сачувани су подаци да је Антонију Талијану исплаћено априла 1825 за крчење и поправљање јагодинске цркве 800 гроша, октобра исте године 100 гроша на дар за манастир Чокешину и јануара 1826 за крчење Чокешине и Боговађе 745 гроша.<sup>182)</sup>

172) Исто, 53.

173) М. Петровић, н. д., III, 704.

174) Гласник Српског Ученог Друштва 41, 107.

175) Зборник Института за заштиту споменика културе. Књ. I, св. 1. Београд 1952, 20.

176) ДАБ. Кн. Канц. Кн. Конак 1837, бр. 60.

177) Гласник Историског друштва у Новом Саду, VII, 349—55.

178) Тих. Р. Ђорђевић, н. д., 8.

179) Исто, 15.

180) Тих. Р. Ђорђевић, н. д., 17, 26, 28.

181) М. Петровић, н. д., II, 350; III, 117, 127.

Антоније Талијан кречио је врло дуго по Србији, све до 1857. године. А када је кренуо натраг, у своју домовину, погранична документа су нам саопштила да су његово пунцо име и адреса гласили: „Giuseppo di Antonio, muratore, St. Lugano“.<sup>182)</sup>

**Немар Никола Живковић.** Кнежев „хаци-неимар“ је заслужио да се њиме заврши овај текст о јашим старим градитељима. Он је дуго година био „надзорни архитекта“ Милошев, и присуствовао је изградњи безмало свих већих зграда у Београду. Међутим, друго је питање да ли је Хаци-Никола правио планове за те зграде. Постоји неоправдано мишљење да је он то чинио, али се исто тако не може са сигурношћу потврдити да он то није чинио. Њему се, поред зграда чије ауторе не знамо, придају и зграде чији су нам аутори познати. Знамо да он није могао да прихвати понуду кнеза Милоша, 1836. године, да преузме пројектовање дворца на Сава-мали. На Вучићево питање зна ли да прави куће „по обичају цариградском“, он је одговорио да уме, па чак да зна и „планове правити“ али је ипак препоручио кнезу да набави планове из Цариграда.<sup>183)</sup> Несумњиво, један архитекта, који је пројектовао читав низ кнежевих зграда, не би подвлачио да „зна и планове правити“. Па ипак, остављајући ово питање отворено, ми бисмо желели да се пројектантска дедатност Хаци-Николе сасвим сигурно докаже, да би на тај начин одали заслужено признање овом вредном и драгоценом сараднику кнеза Милоша и његових градитеља.

Др Миодраг КОЛАРИЋ

182) Архив града Београда, Semliner Polizey Amt, Fremden Buch 1857.

183) ДАБ, Ки. Канц., Ки. Конак 1836, бр. 1.